

Daniela Wybrańczyk

Propozycja wprowadzenia do procedury cywilnej tzw. ślepych pozwów¹

Proposal for introduction to civil procedure so-called John Doe lawsuits

The draft amendment to the Code of Civil Procedure and the Telecommunications Act concerns the introduction of the institution of the so-called John Doe lawsuit, which allows for the filing of a lawsuit without specifying the personal data of the defendant, in order to enable citizens to pursue civil claims for the protection of personal rights in the event of their infringement using the Internet. The introduction of this institution is to create a real possibility to pursue claims against persons who, taking advantage of the feeling of anonymity, commit infringements of personal rights using the Internet. The idea of the draft amendment deserves approval, but the bill needs to be modified.

Keywords: Code of Civil Procedure, telecommunications law, personal rights, data protection, internet

Projekt nowelizacji Kodeksu postępowania cywilnego i ustawy – Prawo telekomunikacyjne dotyczy wprowadzenia instytucji tzw. ślepego pozwu, która pozwala na wniesienie pozwu bez określenia danych osobowych pozwanego, w celu umożliwienia obywatelom dochodzenia na drodze cywilnej roszczeń o ochronę dóbr osobistych w przypadku ich naruszenia przy wykorzystaniu internetu. Wprowadzenie tej instytucji ma stworzyć realną możliwość dochodzenia roszczeń przeciwko osobom, które korzystając z poczucia anonimowości, dopuszczają się naruszeń dóbr osobistych z wykorzystaniem internetu. Idea projektu nowelizacji zasługuje na aprobatę, jednak projekt wymaga modyfikacji.

Słowa kluczowe: Kodeks postępowania cywilnego, prawo telekomunikacyjne, dobra osobiste, ochrona danych osobowych, internet

Doktor nauk prawnych, radca prawny, specjalista ds. legislacji Biura Analiz Sejmowych ■
Kancelaria Sejmu, Biuro Analiz Sejmowych, Wydział Analiz Prawnych, WARSZAWA,
POLSKA ■
daniela.wybranczyk@sejm.gov.pl ■ <https://orcid.org/0000-0001-6961-5474>

Przedmiot opinii

Przedmiotem opinii jest analiza skutków prawnych wprowadzenia regulacji zawartych w poselskim projekcie ustawy o zmianie ustaw – Kodeks postępowania cywilnego oraz ustawy – Prawo telekomunikacyjne. W opinii uwzględniono stan prawny na dzień jej sporządzenia.

¹ *Ocena skutków prawnych regulacji poselskiego projektu ustawy o zmianie ustaw – Kodeks postępowania cywilnego oraz ustawy – Prawo telekomunikacyjne sporządzona 5 sierpnia 2022 r. na zlecenie Zastępcy Szefa Kancelarii Sejmu; BAS-WAP-160/21.*

Zakres proponowanych zmian

Projektowane zmiany:

- poszerzają katalog spraw, w których organizacje pozarządowe mogą, w zakresie swoich zadań statutowych, wytaczać powództwa na rzecz obywateli lub przyłączać się do takich postępowań², przez dodanie do tego katalogu spraw o ochronę dóbr osobistych,
- wprowadzają przepisy dotyczące postępowania odrębnego w sprawach o ochronę dóbr osobistych, jeżeli do ich naruszenia doszło za pomocą internetu, a powód nie zna danych osobowych sprawcy naruszenia, które są konieczne do złożenia pozwu. W tym zakresie autorzy projektu zakładają dodanie działu IX w części pierwszej, księdze pierwszej, w tytule VII ustawy z 17 listopada 1964 r. – Kodeks postępowania cywilnego (t.j. Dz.U. 2021, poz. 1805, ze zm.; dalej: Kodeks postępowania cywilnego lub k.p.c.),
- uzależniają rozpoznanie sprawy w trybie określonym przez projektowane regulacje od spełnienia następujących warunków: „powód zobowiązany byłby do dokładnego przytoczenia w pozwie treści wypowiedzi naruszających jego dobra osobiste wraz z podaniem adresu URL, na którym wypowiedzi te zostały zamieszczone, daty i godziny publikacji oraz nazwy profilu lub loginu użytkownika; powód zobowiązany byłby złożyć w pozwie oświadczenie, że zarówno przed, jak i po zamieszczeniu kwestionowanych wypowiedzi nie naruszył dóbr osobistych pozwanego; powód zobowiązany byłby dołączyć do pozwu, w formie elektronicznej oraz w formie wydruku przedstawiającego skopiowany obraz ekranu z widocznym adresem URL oraz datą i godziną publikacji, zapis wypowiedzi naruszających jego dobra osobiste, a także zapis wypowiedzi własnych oraz wypowiedzi sprawcy naruszenia, które nastąpiły przed lub po zamieszczeniu kwestionowanych wypowiedzi, jeżeli mają związek lub odnoszą się do tych wypowiedzi” (uzasadnienie projektu),
- umożliwiają wytoczenie powództwa bądź przed sąd właściwości ogólnej powoda, bądź przed sąd, w którego okręgu doszło do ujawnienia naruszenia.

Jednocześnie konsekwencją zaproponowanych w projekcie rozwiązań jest wprowadzenie odpowiednich zmian w ustawie z 16 lipca 2004 r. – Prawo telekomunikacyjne (t.j. Dz.U. 2021, poz. 576, ze zm.; dalej: Prawo telekomunikacyjne lub u.p.t.), które umożliwią sądowi prowadzącemu postępowanie w sprawie o ochronę dóbr osobistych uzyskanie określonych danych od operatora publicznej sieci telekomunikacyjnej lub dostawcy publicznie dostępnych usług telekomunikacyjnych.

² O pozycji procesowej organizacji pozarządowej, która wytoczyła powództwo na rzecz osoby fizycznej, zob. J. Jagieła, *Udział organizacji pozarządowych w postępowaniu cywilnym dla ochrony praw obywateli*, „Zeszyty Naukowe Instytutu Administracji AJD w Częstochowie” 2014, nr 1(9), s. 46 i n.

Wśród skutków prawnych projektu należy także wymienić wprowadzenie do postępowania cywilnego wyjątku od zasady kontradyktoryjności oraz nowe obowiązki sądów w zakresie poszukiwania danych osobowych pozwanych.

Należy odnotować, że 20 czerwca 2017 r. do Sejmu wpłynął poselski projekt ustawy o zmianie ustawy – Kodeks postępowania cywilnego oraz ustawy – Prawo telekomunikacyjne (druk sejmowy nr 1715/VIII kad.). Dotyczył on: „wzmocnienia ochrony prawnej obywateli w zakresie ochrony dóbr osobistych, a w szczególności ułatwienia obywatelom dochodzenia roszczeń na drodze cywilnej w przypadkach naruszeń dóbr osobistych, do których dochodzi za pośrednictwem Internetu”. Projekt ten został odrzucony 29 września 2017 r. na posiedzeniu nr 48. Warto jednak zwrócić uwagę na projekty ustawy o ochronie wolności słowa w internetowych serwisach społecznościowych (z 15 stycznia 2021 r. oraz z 28 września 2021 r.). Zaproponowano w nich wprowadzenie rozdziału dotyczącego postępowania o ochronie dóbr osobistych przeciwko osobom o nieustalonej tożsamości.

Podmioty, na które będzie oddziaływać regulacja zawarta w projekcie

Akt będzie oddziaływał między innymi na następujące podmioty:

- Ministra Sprawiedliwości,
- sądy powszechne obu instancji w zakresie, w jakim rozpoznają sprawy cywilne,
- organizacje pozarządowe w zakresie, w jakim będą wytaczać powództwa lub brać udział w postępowaniu w sprawie o ochronę dóbr osobistych (o których mowa w projektowanych art. 505⁴⁰–505⁴³ k.p.c.),
- sędziów w zakresie, w jakim sprawują wymiar sprawiedliwości w sprawach cywilnych,
- asystentów sędziów w zakresie, w jakim wspierają sędziów w sprawowaniu wymiaru sprawiedliwości w sprawach cywilnych,
- sekretariaty wydziałów cywilnych oraz odwoławczych w zakresie, w jakim obsługują sprawy cywilne,
- operatorów publicznej sieci telekomunikacyjnej oraz dostawców publicznie dostępnych usług telekomunikacyjnych w zakresie, w jakim zostaną zobowiązani do udostępniania danych retencyjnych na potrzeby toczącego się postępowania w sprawie o ochronę dóbr osobistych,
- społeczeństwo w zakresie, w jakim projektowane przepisy z jednej strony umożliwią wniesienie tzw. ślepego pozwu, a z drugiej ograniczą poczucie anonimowości w internecie.

Ocena proponowanych rozwiązań

1. Trafnie wskazano w uzasadnieniu projektu, że kwestie związane z cywilnoprawną ochroną dóbr osobistych³ uregulowane są przede wszystkim w art. 23, art. 24 i art. 448 ustawy z 23 kwietnia 1964 r. – Kodeks cywilny (t.j. Dz.U. 2022, poz. 1360; dalej: Kodeks cywilny lub k.c.). Dochodzenie na drodze cywilnej roszczeń o ochronę dóbr osobistych odbywa się w trybie procesowym na podstawie przepisów Kodeksu postępowania cywilnego. Warunkiem wniesienia pozwu jest wcześniejsze ustalenie przez powoda danych osobowych pozwanego, co wynika z art. 187 § 1 k.p.c. w związku z art. 126 § 1 pkt 2 i § 2 pkt 1 k.p.c. Powództwo o ochronę dóbr osobistych może być wytoczone przed sąd, w którego okręgu pozwany ma miejsce zamieszkania (art. 27 § 1 k.p.c.), bądź przed sąd, w którego okręgu nastąpiło zdarzenie wywołujące szkodę (art. 35¹ k.p.c.).

2. Należy też zgodzić się z wnioskodawcą, że obok sankcji przewidzianych przez prawo karne powinny istnieć odpowiednie instrumenty gwarantujące możliwość dochodzenia roszczeń o ochronę dóbr osobistych na drodze cywilnej⁴. Autorzy projektu tego nie wskazali, ale przemawiać może za tym również argument, że o ile przestępstwa np. zniesławienia lub znieważenia ulegają przedawnieniu⁵, o tyle nie podlegają mu niemajątkowe roszczenia o ochronę dóbr

³ Szerzej o pojęciu „dobra osobiste” zob. P. Sobolewski [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz. Część ogólna. Przepisy wprowadzające Kodeks cywilny. Prawo o notariacie (art. 79–95 i 96–99)*, red. K. Osajda, Warszawa 2017, s. 176 i n.; M. Pazdan [w:] *Kodeks cywilny, t. I, Komentarz. Art. 1–449¹⁰*, red. K. Pietrzykowski, Warszawa 2020, s. 115 i n.

⁴ Zob. stanowisko Rzecznika Praw Obywatelskich z 17 maja 2016 r., <https://bip.brpo.gov.pl/sites/default/files/Wystapienie%20do%20Ministra%20Sprawiedliwosci%20ws%20zwalczania%20mowy%20nienawisci%20w%20internecie%2017.05.2016.pdf>, w którym zaznaczono, że Europejska Komisja Przeciwno Rasizmowi i Nietolerancji (ECRI) w rekomendacjach nr 15 w sprawie zwalczania mowy nienawiści, przyjętych w 2015 r., wskazuje na potrzebę poszanowania wolności słowa, jednak przy jednoczesnej ochronie wartości tak fundamentalnej jak „równa godność wszystkich ludzi”. Jednym ze środków ochrony tej wartości jest odpowiedzialność o charakterze administracyjnym i cywilnym sprawcy stosującego mowę nienawiści (rekomendacja nr 8). Zob. też K. Pałka, M. Kućka, *Ochrona przed mową nienawiści – powództwo cywilne czy akt oskarżenia?* [w:] *Mowa nienawiści a wolność słowa. Aspekty prawne i społeczne*, red. A. Bodnar, A. Gliszczyńska-Grabias, R. Wieruszewski, M. Wyrzykowski, Warszawa 2010.

⁵ Zważywszy, że przestępstwo zniesławienia ścigane jest z oskarżenia prywatnego, przedawnienie karalności w odniesieniu do tych czynów następuje z upływem roku od czasu, gdy pokrzywdzony dowiedział się o osobie sprawcy przestępstwa, nie później jednak niż z upływem 3 lat od czasu jego popełnienia (art. 101 § 2 ustawy z 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny, t.j. Dz.U. 2022, poz. 1138; dalej: Kodeks karny lub k.k.). Jeśli jednak w tym okresie zostało wszczęte postępowanie przeciwko osobie, karalność popełnionej przez taką osobę przestępstwa ustaje z upływem 5 lat od zakończenia

osobistych⁶. Na korzyść projektowanej instytucji przemawia także występujące w praktyce zjawisko wszczynania postępowań karnych wyłącznie po to, aby uzyskane w jego trakcie dane osobowe wykorzystywać w postępowaniu cywilnym.

3. Obecnie treści publikowane w internecie mogą być kwalifikowane między innymi jako: nawoływanie do nienawiści np. na tle różnic rasowych czy wyznaniowych (art. 256 k.k.); pomówienie (art. 212 k.k.); zniewaga (art. 216 k.k.); groźba (art. 190 k.k.), których ściganie jest odpowiednio regulowane. Jednocześnie istnieją poglądy, że w obowiązującym stanie prawnym osoba planująca wytoczyć powództwo o ochronę dóbr osobistych, w celu ustalenia tożsamości osoby naruszającej jej dobra, może skorzystać ze ścieżki przewidzianej przez rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2016/679 z 27 kwietnia 2016 r. w sprawie ochrony osób fizycznych w związku z przetwarzaniem danych osobowych i w sprawie swobodnego przepływu takich danych oraz uchylenia dyrektywy 95/46/WE (Dz.Urz. UE L 119 z 5 kwietnia 2016 r., s. 1; dalej: RODO), tj. wystąpić do administratora portalu o udostępnienie numeru IP, imienia i nazwiska czy adresu e-mail użytkownika, który naruszył dobra osobiste (art. 6 pkt 1 ppkt f RODO)⁷. Pogląd ten wyrażony został w wyroku Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Warszawie, sygn. akt II SA/Wa 989/20. Jest on jednak sporny, gdyż ostatecznie przyjęto, że nie ma podstaw do nakazania administratorowi lub podmiotowi przetwarzającemu ujawnienia danych osobowych osobie trzeciej, ponieważ brak jest przepisu, który dawałby mu takie kompetencje⁸. Uwzględniając to stanowisko, można wysnuć kolejny argument uzasadniający wprowadzenie projektowanych regulacji⁹.

4. Przed przedstawieniem uwag merytorycznych należy zwrócić uwagę na błędy redakcyjne projektu. Zgodnie z projektem wprowadzony zostałby prze-

tego okresu (art. 102 k.k.). Zob. J. Sobczak, Komentarz do art. 212 [w:] *Kodeks karny. Komentarz*, red. R.A. Stefański, Warszawa 2021, nb 119.

⁶ Inaczej jest w przypadku ewentualnych roszczeń o charakterze majątkowym, które związane są z ochroną dóbr osobistych, np. o zadośćuczynienie.

⁷ W razie zaakceptowania tego poglądu, w przypadku odmowy ze strony administratora, można wystąpić do Prezesa Urzędu Ochrony Danych Osobowych o wydanie decyzji nakazującej mu wydanie danych [art. 60 ustawy z 10 maja 2018 r. o ochronie danych osobowych (t.j. Dz.U. 2019, poz. 1781) w związku z art. 58 ust. 2 RODO], a w dalszej kolejności wystąpić na drogę postępowania sądownoadministracyjnego.

⁸ Zob. wyrok WSA w Warszawie z 18 grudnia 2020 r., sygn. akt II SA/Wa 989/20.

⁹ Należy jeszcze odnotować, że do czasu nowelizacji w ustawie z 29 sierpnia 1997 r. o ochronie danych osobowych znajdował się art. 29, który dawał możliwość żądania udostępnienia danych osobowych, jeżeli wykazało się „w sposób wiarygodny uzasadnioną potrzebę posiadania tych danych”. Przepis ten został jednak uchylony 7 marca 2011 r. Charakterystykę prawa do ochrony danych osobowych przedstawia M. Sakowska-Baryła, *Ochrona danych osobowych a dostęp do informacji publicznej i ponowne wykorzystywanie informacji sektora publicznego*, Warszawa 2022, s. 102 i n.

pis, który stanowiłby, że: „Powództwo w sprawach przewidzianych w niniejszym dziale może być wytoczone przed właściwy sąd, o którym mowa w art. 31¹⁹ (art. 505⁴¹). Trzeba jednak zauważyć, że obowiązujący Kodeks postępowania cywilnego nie zawiera art. 31¹ – chyba że wnioskodawca miał zamiar go wprowadzić – jednak nie zostało to uwzględnione w projekcie. Raczej jednak omyłkowo zamiast art. 35¹ k.p.c. wskazano art. 31¹ k.p.c. Sama okoliczność, że powództwo mogłoby być wytoczone bądź według przepisów o właściwości ogólnej, bądź przed sąd oznaczony zgodnie z art. 35¹ k.p.c. – zasługuje na uznanie, choć naturalnie może rodzić pewne zagrożenie dowolności w wyborze sądu właściwego.

W zakresie uwag redakcyjnych konieczne staje się również zauważenie, że w projekcie posłużono się pojęciem „zapis” (a ściślej „zapis wypowiedzi”). Warto rozważyć zastąpienie tego pojęcia innym, ponieważ „zapis” w prawie cywilnym ma określone znaczenie, tj. „zapis zwykły” – art. 968 k.c. lub „zapis windykacyjny” – art. 981¹ k.c. Naturalnie Kodeks postępowania cywilnego także posługuje się pojęciem „zapis”, ale z dopiskiem „obrazu”, „dźwięku” (zob. art. 308 k.p.c.) i w odniesieniu do dowodów¹⁰. Dlatego wskazane jest ujednoczenie pojęć¹¹.

Ujednoczenia wymaga też sformułowanie projektowanego art. 505⁴² § 2 k.p.c., który stanowi, że: „W pozwie powód zobowiązany jest [...]”. Biorąc pod uwagę, że art. 187 k.p.c., regulujący treść pozwu, brzmi: „Pozew powinien czynić zadość warunkom pisma procesowego, a nadto zawierać [...]”, warto zatem posłużyć się sformułowaniem „pozew powinien zawierać”.

Dodatkowo projektowane regulacje używają sformułowania „adres URL”, mimo że pojęcie to nie zostało zdefiniowane w Kodeksie postępowania cywilnego. Można więc rozważyć wprowadzenie odpowiedniej definicji, wykorzystując w tym zakresie rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji z 18 stycznia 2007 r. w sprawie Biuletynu Informacji Publicznej (Dz.U. nr 10, poz. 68), w którym wskazano, że URL to adres wskazujący lokalizację zasobu w internecie, w szczególności adres strony WWW (§ 2 pkt 3)¹².

Ze względu na wykładnię systemową wątpliwość budzi również umiejscowienie proponowanej regulacji w Kodeksie postępowania cywilnego (po dziale VIII, dotyczącym postępowania elektronicznego)¹³, a jednocześnie sama konieczność

¹⁰ Kodeks postępowania cywilnego posługuje się również tym pojęciem w art. 1161 i n. w odniesieniu do zapisu na sąd polubowny.

¹¹ Zob. § 10 w związku z § 147 i n. rozporządzenia Prezesa Rady Ministrów z 20 czerwca 2002 r. w sprawie „Zasad techniki prawodawczej”, t.j. Dz.U. 2016, poz. 283.

¹² Zob. § 4 ust. 3 w związku z § 22 w związku z § 146 i n. rozporządzenia w sprawie „Zasad techniki prawodawczej”.

¹³ O szczególnym znaczeniu związku między miejscem regulacji postępowania i umiejscowieniem tego postępowania w systemie postępowania cywilnego w wypadku postępowań odrębnych w procesie cywilnym zob. S. Cieślak, *Powiązania wewnętrzne systemowe w postępowaniu cywilnym*, Warszawa 2013, s. 40 i n. Tam też o wadach po-

kreowania postępowania o charakterze odrębnym¹⁴. Inaczej ujmując, samo to, że przedmiot sprawy o ochronę dóbr osobistych przeciwko osobie, której danych osobowych nie zna powód, ma stanowić naruszenie dokonane z wykorzystaniem internetu („za pośrednictwem Internetu”), nie wydaje się wystarczające do tego, by za elektroniczne (w takim znaczeniu, w jakim dotyczy to elektronicznego postępowania upominawczego) można było uznać postępowanie sądowe w tej sprawie¹⁵ i z tego powodu umieścić projektowany dział po dziale dotyczącym postępowania elektronicznego.

Nadto nie rozważono ewentualnego zbiegu postępowania w sprawach o ochronę dóbr osobistych (o których mowa w projektowanych art. 505⁴⁰–505⁴³ k.p.c.) z postępowaniem w sprawach własności intelektualnej¹⁶, podczas gdy, jak wynika z art. 479⁹¹ k.p.c. w sprawach dotyczących własności intelektualnych, przepisy o innych postępowaniach odrębnych stosuje się w zakresie, w którym nie są one sprzeczne z przepisami działu regulującego postępowanie w sprawach własności intelektualnej. W tym kontekście można rozważyć zmianę umiejscowienia regulacji i dostosowanie projektu do przepisów dotyczących spraw własności intelektualnej.

5. Przechodząc do zasadniczych kwestii projektu, należy rozważyć, jakie konsekwencje miałyby złożenie przez powoda niezgodnego z prawdą oświadczenia, że „zarówno przed, jak i po opublikowaniu wypowiedzi, nie naruszył dóbr osobistych pozwanego” – do złożenia takiego oświadczenia obowiązuje powoda projektowany art. 505⁴² § 1 pkt 3 k.p.c. Tymczasem nie określono, jak należy postąpić w sytuacji, gdy powód składa takie oświadczenie wyłącznie na potrzeby postępowania, niezgodnie z prawdą. Powstaje więc pytanie, czy powyższe prowadziłyby do oddalenia pozwu, czy też powodowało inne konsekwencje, nie wskazano jed-

wiązań wewnątrzsystemowych wynikających z nieprawidłowego ich ukształtowania przez ustawodawcę, s. 235 i n.

¹⁴ Postępowania odrębne podlegają jednolitym regułom trybu procesowego, a odmienności sformułowane zostają w postaci przepisów szczególnych. Tak M. Manowska, *Postępowania odrębne w procesie cywilnym*, Warszawa 2010, s. 12. Powstaje więc pytanie, czy projektowane regulacje rzeczywiście uzasadniają wprowadzanie przepisów szczególnych.

¹⁵ Szerzej o specyfice postępowania elektronicznego zob. A. Kościółek [w:] *System postępowania cywilnego*, t. 6, *Postępowania odrębne*, red. A. Machnikowska, Warszawa 2022, s. 884 i n.

¹⁶ Do zbiegu mogłyby dojść w sytuacji naruszenia dóbr osobistych w związku z działalnością komercyjną lub naukową „za pośrednictwem Internetu”. Chodzi np. o sprawy dotyczące komercyjnego wykorzystania wizerunku oraz imienia i nazwiska (pseudonimu) danej osoby. Zob. D. Sierżant, Komentarz do art. 479⁸⁹ [w:] *Postępowanie cywilne w sprawach własności intelektualnej. Komentarz dla pełnomocników procesowych i sędziów*, red. K. Bartosz, Warszawa 2021, nb 37. Przykładem zbiegu mogłyby być również obraźliwy komentarz z wykorzystaniem cudzego utworu.

nak jakie. Można też przypuszczać, że w praktyce takie oświadczenie stałoby się jedynie czysto formalnym elementem pisma procesowego, tym bardziej że obok oświadczenia powód miałby być zobligowany do dołączenia do pozwu „zapisu” wszystkich wypowiedzi powoda i pozwanego, które mają związek z wypowiedzią. Nie wyjaśniono również celowości składania zarówno oświadczenia, jak i „zapisu” wszystkich wypowiedzi.

Być może powoda należałoby zobowiązać do złożenia oświadczenia, że próbował nawiązać kontakt lub ustalić dane sprawcy naruszenia (na kształt uprawdopodobnienia, że miejsce pobytu strony nie jest znane wówczas, gdy wnosi się o ustanowienie kuratora osoby nieznanej z miejsca pobytu, zob. art. 144 k.p.c.), przy czym rozwiązanie to również wymaga głębszej analizy.

W istocie nie jest też jasne, co należy rozumieć przez obowiązek dołączenia do pozwu: „wszystkich wypowiedzi powoda i pozwanego, które nastąpiły przed lub po opublikowaniu wypowiedzi [...], jeżeli mają związek lub odnoszą się do tych wypowiedzi”¹⁷. Jak postąpić w sytuacji, gdy powód dołączy tylko niektóre z nich, oraz w jaki sposób sąd ma ocenić, czy dołączono wszystkie wypowiedzi. Nadto brakuje przepisu, jak weryfikować wskazany związek.

W projekcie nie odniesiono się do tego, w jaki sposób wzajemne naruszenie oddziałuje na przesłanki merytoryczne rozstrzygnięcia. Problem sprowadza się do pytania, czy jeżeli sprowokowano naruszenie, to traci się uprawnienie do złożenia „ślepego pozwu”¹⁸.

Zgodnie z projektowanym art. 505⁴³ § 2 k.p.c. po uzyskaniu danych pozwanego sąd zarządza doręczenie pozwu, wzywając pozwanego do złożenia odpowiedzi na pozew. Projekt nie przewiduje jednak sytuacji, w której sąd nie uzyska niezbędnych danych lub w ogóle jakiegokolwiek odpowiedzi od operatora publicznej sieci telekomunikacyjnej¹⁹. Dodatkowo sądy cywilne musiałyby podejmować czynności zmierzające do zidentyfikowania pozwanego w okresie krótszym niż 12 miesięcy. Tyle wynosi bowiem maksymalny okres retencji danych²⁰

¹⁷ Niejasny pozostaje cel dołączenia do pozwu „wszystkich wypowiedzi”, biorąc pod uwagę, że wzajemność naruszeń nie stanowi okoliczności wyłączającej bezprawność. Zob. P. Sobolewski [w:] *Kodeks, op. cit.*, s. 206.

¹⁸ Z projektu wynika, że prawo do złożenia pozwu przysługuje przy braku wzajemnego naruszenia.

¹⁹ Kwestia dopuszczalności żądania przez sąd danych abonenta na potrzeby postępowania w sprawie o ochronę dóbr osobistych została rozstrzygnięta w uchwale SN z 6 sierpnia 2020 r., sygn. akt III CZP 78/19. Zob. powoływane w uzasadnieniu uchwały – orzecznictwo sądów administracyjnych. Zob. też K. Sobolewski, *Dopuszczalność uchylecia tajemnicy komunikacyjnej przez sąd cywilny. Glosa do uchwały SN z dnia 6 sierpnia 2020 r., III CZP 78/19*, 2021, LEX.

²⁰ O kontrowersjach dotyczących ram prawnych retencji danych oraz o retencji danych po wyroku TK z 30 lipca 2014 r., sygn. akt K 23/11, zob. M. Kiziński, *Retencja danych telekomunikacyjnych*, „Prokuratura i Prokuratura” 2016, nr 1, s. 149 i n.

obowiązujący administratorów serwisów internetowych (art. 180a ust. 1 pkt 1 u.p.t.). Uwzględniając negatywne stanowisko TSUE dotyczące retencji danych osobowych, można wnioskować, że okres ten nie będzie mógł być wydłużony przez polskiego ustawodawcę²¹. Nie wzięto też pod uwagę sytuacji, której pozew zostałby złożony po upływie 12 miesięcy od naruszenia, czyli w sytuacji, gdy administratorzy nie dysponowaliby już danymi. Co więcej, wątpliwe jest, jakie miałyby być sankcje za nieudostępnienie danych (art. 209 u.p.t.). Z uzasadnienia projektu nie wynika również, jak zobligować np. amerykańskie korporacje zarządzające mediami społecznościowymi do udostępnienia danych osobowych, podczas gdy to właśnie na portalach zagranicznych można spodziewać się wysokiej liczby naruszeń.

Do naruszeń dochodzić może także przez publikacje prasowe (zgodnie bowiem z projektowanym art. 505⁴⁰ k.p.c. przepisy stosuje się, gdy doszło do naruszenia „za pośrednictwem sieci Internet”). Konieczne jest więc spojrzenie na projektowane zmiany z uwzględnieniem ich wpływu na działalność prasową, tajemnicę dziennikarską i prawo do publikowania swoich utworów bez podawania nazwiska lub pod pseudonimem (art. 15 ustawy z 26 stycznia 1984 r. – Prawo prasowe, t.j. Dz.U. 2018, poz. 1914)²². Tych aspektów nie uwzględniono w projektowanych przepisach.

W projekcie nie odniesiono się do sytuacji, w której zamiarem powoda byłoby wyłącznie zastraszenie pozwanego, a do bezprawnego naruszenia dóbr osobistych w rzeczywistości nie doszło²³. Wówczas mógłby pojawić się problem ujawnienia jego danych bezpodstawnie i niepotrzebnie.

Dodatkowo autorzy projektu nie odnoszą się do konsekwencji wykazania przez pozwanego, że nie jest autorem wypowiedzi naruszającej dobra osobiste powoda. Wątpliwość dotyczy sytuacji, w której osoba wymieniona jako abonent usługi internetowej nie jest osobą, która popełniła domniemane naruszenie.

²¹ Zob. wyrok TSUE z 6 października 2020 r. w sprawach połączonych C-511/18, C-512/18, C-520/18, LEX nr 3095381.

²² Przyznanie autorowi materiału prasowego prawa do zachowania w tajemnicy swojego nazwiska rodzi po stronie dziennikarzy, zwłaszcza redaktorów i redaktorów naczelnych, obowiązek chronienia anonimowości takiej osoby, nieujawnienia jej nazwiska (zob. wyrok WSA w Warszawie z 13 lutego 2009 r., sygn. akt II SA/Wa 1570/2008). O ochronie dóbr osobistych przed naruszeniem w środkach masowego przekazu zob. S. Rudnicki, *Wybrane problemy z zakresu ochrony dóbr osobistych na tle orzecznictwa SN [w:] Prawo prywatne czasu przemian. Księga pamiątkowa dedykowana profesorowi Stanisławowi Sołtyśińskiemu*, red. A. Nowicka, Warszawa 2005, s. 266 i n.

²³ O granicy swobody wypowiedzi w serwisach internetowych oraz prasie internetowej na gruncie prawa cywilnego zob. Ł. Goździaszek, *Cywilnoprawne granice swobody wypowiedzi w Internecie*, Warszawa 2015, *passim*. Zob. też powoływaną tam literaturę. Por. J. Sadowski, *Konflikt zasad – ochrona dóbr osobistych a wolność prasy*, Warszawa 2008, *passim*.

Mogą to bowiem być członkowie jej rodziny, współpracownicy korzystający ze wspólnej sieci lub ewentualnie osoba trzecia, która przejęła adres URL. W tym zakresie należałoby ustalić, na ile możliwe jest korzystanie przez inne osoby z jednego adresu URL i czy istnieją sposoby zidentyfikowania konkretnej osoby wówczas, gdy dostęp do sieci ma wiele osób (np. za pomocą logowania się określonym loginem). Kwestia ta nie jest jednak wyłącznie problemem technicznym. Z punktu widzenia prawa materialnego, trzeba się bowiem zastanowić, czy można obciążyć odpowiedzialnością posiadacza adresu URL za działania innych osób i jaka byłaby jej podstawa. Czy byłaby to odpowiedzialność na zasadzie ryzyka, którą mogłaby wykluczać wyłączna wina osoby trzeciej (np. kogoś kto przejął adres URL), czy odpowiedzialność na zasadzie winy (np. wynikającej z niedochowania należytej staranności w ochronie hasła umożliwiającego dostęp do usług internetowych). Można również przyjąć jako zasadę odpowiedzialność abonenta usługi internetowej z możliwością uwolnienia się od niej, jeśli wskaże on inną osobę, która korzystała z adresu URL w czasie, gdy doszło do naruszenia.

W rezultacie nie można wykluczyć, że samo przekazanie danych, o których mowa w art. 180c u.p.t., nie tylko nie doprowadzi do wskazania danych osobowych potencjalnego pozwanego, ale będzie prowadzić do kolejnych sporów, a dodatkowo – wymagać od sądu przeprowadzenia dalszego postępowania wyjaśniającego.

W związku z powyższym trzeba też zwrócić uwagę, że w istocie sąd zostaje zobligowany do ustalenia danych osobowych jednej ze stron procesu, co może w pewien sposób oddziaływać na zasadę kontradyktoryjności²⁴. Zgodnie z tą zasadą postępowanie cywilne zasadniczo jest wszczynane przez osobę zainteresowaną, w związku z czym reguły prowadzenia postępowania wymagają, by każda ze stron przytoczyła fakty, które mają być podstawą jej roszczenia, oraz dowody na poparcie twierdzeń o tych faktach. Z drugiej jednak strony adresatem normy zawartej w art. 3 k.p.c. są strony, a nie sąd, zatem strony nie mogą formułować zarzutu, że sąd tę normę naruszył. Budzi jednak pewne wątpliwości sytuacja, w której to na sądzie spoczywać będzie obowiązek inicjatywy w zakresie ustale-

²⁴ W postępowaniu cywilnym przyjęty został kontradyktoryjny model postępowania, w którym materiał procesowy dostarczają strony i uczestnicy postępowania (zob. wyroki SN z: 7 maja 2008 r., sygn. akt II PK 307/07; 4 października 2007 r., sygn. akt V CSK 188/07). O zasadzie kontradyktoryjności zob. np. S. Marciniak, *Zasada kontradyktoryjności a ewolucja i współczesny kształt postępowania cywilnego – zarys problematyki*, „Adam Mickiewicz University Law Review” 2013, nr 2, s. 97 i n., oraz powoływaną tam literaturę; J. Gudowski, *O kilku naczelnych zasadach procesu cywilnego – wczoraj, dziś, jutro* [w:] *Prawo prywatne czasu przemian. Księga pamiątkowa dedykowana profesorowi Stanisławowi Sołtysińskiemu*, red. A. Nowicka, Poznań 2005, s. 1028 i n.; W. Broniewicz, *Zasada kontradyktoryjności procesu cywilnego w poglądach nauki polskiej (1880–1980)* [w:] *Studia z prawa postępowania cywilnego. Księga pamiątkowa ku czci Zbigniewa Resicha*, Warszawa 1985, s. 39 i n.

nia danych osobowych strony pozwanej. Należy bowiem pamiętać, że w procesie kontradyktoryjnym to strony poszukują prawdy, natomiast sąd ma zadbać o to, aby reguły postępowania obowiązujące przy jej dochodzeniu zostały zachowane²⁵.

Powyższe staje się również istotne z uwagi na to, że w sprawach o ochronę dóbr osobistych przyjmowane jest domniemanie bezprawności dokonanego naruszenia. Jest to domniemanie wzruszalne, a sprawca może skutecznie wykazać jedną z okoliczności wyłączających bezprawność naruszenia²⁶. Domniemanie bezprawności skutkuje wzmocnieniem pozycji prawnej podmiotu, którego dobra osobiste zostały zagrożone lub naruszone cudzym działaniem, a tym samym wzmacnia cywilnoprawną ochronę dóbr osobistych. W istocie zatem proces, w którym, po pierwsze, pozwanego poszukuje sąd, a po drugie, pozwany musi udowodnić, że jego wypowiedź nie była bezprawna, prowadzi do sytuacji, w której powód w zasadzie mógłby się ograniczyć wyłącznie do złożenia pozwu.

Powstaje także pytanie, czy w związku z tym, że zgodnie z projektowanymi regulacjami (zob. art. 505⁴² § 1 ust. 4) powód jest obowiązany w pozwie uprawdopodobnić naruszenie dóbr osobistych, na dalszym etapie postępowania będzie on także zobligowany udowodnić naruszenie, czy wystarczające pozostanie wyłącznie uprawdopodobnienie²⁷. Ma to o tyle istotne znaczenie, że ilekroć ustawa dopuszcza uprawdopodobnienie zamiast dowodu, zachowanie szczegółowych przepisów o postępowaniu dowodowym nie jest konieczne, co pozwala sądowi oprzeć się na środkach niebędących dowodami w rozumieniu Kodeksu postępowania cywilnego. Trudno przy tym określić, jakie dowody miałyby przedstawić powód ponad te dołączone już do pozwu.

²⁵ P. Feliga, Komentarz do art. 3 [w:] *Kodeks postępowania cywilnego*, t. I, Komentarz. Art. 1–505³⁹, red. T. Szanciło, Warszawa 2019, nb 11.

²⁶ Wyrok SN z 17 września 2014 r., sygn. akt I CSK 439/13. Zob. też P. Sobolewski [w:] *Kodeks*, *op. cit.*, s. 200.

²⁷ Uprawdopodobnienie (*semiplena probatio*) polega na „wykazaniu wiarygodności” roszczenia. Roszczenie jest „wiarygodne”, jeżeli więcej okoliczności przemawia za słusnością danego stanowiska niż za tezą przeciwną. Oznacza to, że uprawniony przedstawił i należycie uzasadnił twierdzenia, które stanowią podstawę dochodzonego roszczenia. Wśród środków, które ze względów formalnych nie mogą stanowić dowodu w postępowaniu, ale mogą służyć uprawdopodobnieniu roszczenia uprawnionego, można wymienić: informacje organów administracji publicznej, kserokopie dokumentów, pisemne oświadczenia osób trzecich, korespondencję stron, tzw. opinie prywatne i „nieformalne przesłuchanie” strony lub osoby trzeciej. Podkreślenia wymaga również, że uprawdopodobnienie dotyczy dwóch aspektów, tj. okoliczności faktycznych, które powinny być prawdopodobne w świetle dowodów oferowanych przez uprawnionego, oraz podstawy prawnej roszczenia, która powinna być również prawdopodobna. Szerzej o pojęciu uprawdopodobnienia zob. M. Iżykowski, *Charakterystyka prawna uprawdopodobnienia w postępowaniu cywilnym*, „Nowe Prawo” 1980, nr 3, s. 71 i n.

Istotna jest również kwestia prawa właściwego dla ochrony dóbr osobistych. W tym zakresie autorzy projektu również się nie wypowiadają. Tymczasem zgodnie z art. 16 ust. 3 ustawy z 4 lutego 2011 r. – Prawo prywatne międzynarodowe (t.j. Dz.U. 2015, poz. 1792), jeżeli do naruszenia dobra osobistego osoby fizycznej doszło w środkach społecznego przekazu, o prawie do odpowiedzi, sprostowania lub innego podobnego środka ochronnego rozstrzyga prawo państwa, w którym ma siedzibę albo miejsce zwykłego pobytu nadawca lub wydawca. Nie wskazano jednak, czy powyższe stosowano by również w sprawach o ochronę dóbr osobistych, o których mowa w projektowanych art. 505⁴⁰–505⁴³ k.p.c.

6. W treści uzasadnienia projektu powołano się na to, że „obywatele” nie będą ponosić opłat sądowych, gdy powództwo zostanie wytoczone przez organizację pozarządową. O ile to rozwiązanie należy uznać za trafne, o tyle w żaden sposób nie odniesiono się do wysokości opłaty, wówczas gdy powództwo zostanie wytoczone indywidualnie. Należy więc uznać, że nie planuje się zmian w tym zakresie, a zatem stosowna opłata ustalona zostanie na podstawie art. 26 ust. 1 pkt 3 ustawy z 28 lipca 2005 r. o kosztach sądowych w sprawach cywilnych (t.j. Dz.U. 2022, poz. 1125). Opłata ta wynosi 600 zł, a w sprawie o prawo majątkowe dodatkowo pobiera się opłatę ustaloną zgodnie z art. 13 przywołanej ustawy.

Podsumowanie

Idea projektu zasługuje na aprobatę, podobnie jak propozycja włączenia do postępowania organizacji pozarządowych. Dążenie do poprawy poziomu bezpieczeństwa prawnego jednostki można uznać za właściwy motyw dokonywania zmian w prawie. Niemniej sam projekt wymaga modyfikacji i doprecyzowania w wielu aspektach. Innymi słowy, wprowadzenie instytucji „ślepego pozwu” jest zasadne, ale powinna być ona tak uregulowana, by była skuteczna, w szczególności by mogły zostać wyegzekwowane ostateczne rozstrzygnięcia wydane po dokonaniu projektowanych czynności procesowych. Trzeba mieć bowiem na uwadze, że rozwiązanie umożliwiające wniesienie pozwu bez określenia osoby pozwanego stanowi odstępstwo od ogólnych zasad inicjowania i prowadzenia postępowania cywilnego, a zmiana przepisów musi uwzględniać istniejące już rozwiązania systemowe.

W przypadku niepodjęcia interwencji ustawodawczej może dochodzić do zwiększenia skali zjawiska naruszania dóbr osobistych z wykorzystaniem internetu, ewentualnie zachowany zostanie *status quo*.

Zaproponowane rozwiązanie legislacyjne (po dopracowaniu) w założeniu będzie przydatne do osiągnięcia wyznaczonego celu. Alternatywą dla wskazanego projektu może być jednak wprowadzenie zmian w obowiązującej procedurze ustalania danych osobowych. Skoro bowiem motywem uzasadniającym przyjęcie regulacji była nieskuteczność wykorzystywanych obecnie procedur

umożliwiających uzyskanie danych osobowych, to być może warto w pierwszej kolejności rozważyć ich udoskonalenie. Ewentualnie można zaplanować zastosowanie uprawnienia do uzyskania w uzasadnionych przypadkach danych osób trzecich bez konieczności prowadzenia postępowania karnego, które mogłyby zostać wykorzystane w postępowaniu cywilnym – innymi słowy, bez wprowadzania instytucji „ślepego pozwu”, zmiany zasad postępowania cywilnego oraz bez obligowania sądu do poszukiwania sprawcy domniemanego naruszenia. To rozwiązanie ma jednak tę wadę, że musiałby zostać wskazany organ (inny niż sąd), który przesądzałby o konieczności/zasadności udostępnienia danych i oceniał, czy żądanie nie służy obejściu przepisów o ochronie danych osobowych.

Bibliografia

Akty prawne

■ Prawo krajowe

Ustawa z 23 kwietnia 1964 r. – Kodeks cywilny, t.j. Dz.U. 2022, poz. 1360, ze zm.

Ustawa z 17 listopada 1964 r. – Kodeks postępowania cywilnego, t.j. Dz.U. 2021, poz. 1805, ze zm.

Ustawa z 26 stycznia 1984 r. – Prawo prasowe, t.j. Dz.U. 2018, poz. 1914.

Ustawa z 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny, t.j. Dz.U. 2022, poz. 1138, ze zm.

Ustawa z 16 lipca 2004 r. – Prawo telekomunikacyjne, t.j. Dz.U. 2022, poz. 1648.

Ustawa z 28 lipca 2005 r. o kosztach sądowych w sprawach cywilnych, t.j. Dz.U. 2022, poz. 1125.

Ustawa z 4 lutego 2011 r. – Prawo prywatne międzynarodowe, t.j. Dz.U. 2015, poz. 1792.

Ustawa z 10 maja 2018 r. o ochronie danych osobowych, t.j. Dz.U. 2019, poz. 1781.

Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji z 18 stycznia 2007 r. w sprawie Biuletynu Informacji Publicznej, Dz.U. nr 10, poz. 68.

■ Prawo unijne

Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2016/679 z 27 kwietnia 2016 r. w sprawie ochrony osób fizycznych w związku z przetwarzaniem danych osobowych i w sprawie swobodnego przepływu takich danych oraz uchylenia dyrektywy 95/46/WE, Dz.Urz. UE L 119 z 4 maja 2016 r.

Orzecznictwo

Wyrok Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej z 6 października 2020 r. w sprawach połączonych C-511/18, C-512/18, C-520/18, ECLI:EU:C:2020:791.

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 30 lipca 2014 r., sygn. akt K 23/11.

Uchwała Sądu Najwyższego z 6 sierpnia 2020 r., sygn. akt III CZP 78/19.

Wyrok Sądu Najwyższego z 4 października 2007 r., sygn. akt V CSK 188/07.

- Wyrok Sądu Najwyższego z 7 maja 2008 r., sygn. akt II PK 307/07.
- Wyrok Sądu Najwyższego z 17 września 2014 r., sygn. akt I CSK 439/13.
- Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Warszawie z 13 lutego 2009 r., sygn. akt II SA/Wa 1570/2008.
- Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Warszawie z 18 grudnia 2020 r., sygn. akt II SA/Wa 989/20.

Literatura

- Bednarek D., *Zawód psycholog. Regulacje prawne i etyka zawodowa*, Warszawa 2020.
- Broniewicz W., *Zasada kontrydiktoryjności procesu cywilnego w poglądach nauki polskiej (1880–1980)* [w:] *Studia z prawa postępowania cywilnego. Księga pamiątkowa ku czci Zbigniewa Resicha*, Warszawa 1985.
- Cieślak S., *Powiązania wewnątrzsystemowe w postępowaniu cywilnym*, Warszawa 2013.
- Feliga P., Komentarz do art. 3 [w:] *Kodeks postępowania cywilnego*, t. I, *Komentarz. Art. 1–505³⁹*, red. T. Szancilo, Warszawa 2019.
- Goździaszek Ł., *Cywilnoprawne granice swobody wypowiedzi w Internecie*, Warszawa 2015.
- Gudowski J., *O kilku naczelnych zasadach procesu cywilnego – wczoraj, dziś, jutro* [w:] *Prawo prywatne czasu przemian. Księga pamiątkowa dedykowana profesorowi Stanisławowi Sołtysińskiemu*, red. A. Nowicka, Poznań 2005.
- Iżykowski M., *Charakterystyka prawna uprawdopodobnienia w postępowaniu cywilnym*, „Nowe Prawo” 1980, nr 3.
- Jagiela J., *Udział organizacji pozarządowych w postępowaniu cywilnym dla ochrony praw obywateli*, „Zeszyty Naukowe Instytutu Administracji AJD w Częstochowie” 2014, nr 1(9).
- Kiziński M., *Retencja danych telekomunikacyjnych*, „Prokuratura i Prokuratura” 2016, nr 1.
- Kościółek A. [w:] *System postępowania cywilnego*, t. VI, *Postępowania odrębne*, red. A. Machnikowska, Warszawa 2022.
- Manowska M., *Postępowania odrębne w procesie cywilnym*, Warszawa 2010.
- Marciniak S., *Zasada kontrydiktoryjności a ewolucja i współczesny kształt postępowania cywilnego – zarys problematyki*, „Adam Mickiewicz University Law Review” 2013, nr 2.
- Pałka K., Kućka M., *Ochrona przed mową nienawiści – powództwo cywilne czy akt oskarżenia?* [w:] *Mowa nienawiści a wolność słowa. Aspekty prawne i społeczne*, red. A. Bodnar, A. Gliszczyńska-Grabias, R. Wieruszewski, M. Wyrzykowski, Warszawa 2010.
- Pazdan M. [w:] *Kodeks cywilny*, t. I, *Komentarz. Art. 1–449¹⁰*, red. K. Pietrzykowski, Warszawa 2020.
- Rudnicki S., *Wybrane problemy z zakresu ochrony dóbr osobistych na tle orzecznictwa SN* [w:] *Prawo prywatne czasu przemian. Księga pamiątkowa dedykowana profesorowi Stanisławowi Sołtysińskiemu*, red. A. Nowicka, Poznań 2005.
- Sadowski J., *Konflikt zasad – ochrona dóbr osobistych a wolność prasy*, Warszawa 2008.

- Sakowska-Baryła M., *Ochrona danych osobowych a dostęp do informacji publicznej i ponowne wykorzystywanie informacji sektora publicznego*, Warszawa 2022.
- Sierżant D., Komentarz do art. 479⁸⁹ [w:] *Postępowanie cywilne w sprawach własności intelektualnej. Komentarz dla pełnomocników procesowych i sędziów*, red. K. Bartosz, Warszawa 2021.
- Sobczak J., Komentarz do art. 212 [w:] *Kodeks karny. Komentarz*, red. A. Stefański, Warszawa 2021.
- Sobolewski K., *Dopuszczalność uchylecia tajemnicy komunikacyjnej przez sąd cywilny. Glosa do uchwały SN z dnia 6 sierpnia 2020 r., III CZP 78/19, 2021, LEX.*
- Sobolewski P. [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz. Część ogólna. Przepisy wprowadzające Kodeks cywilny. Prawo o notariacie (art. 79–95 i 96–99)*, red. K. Osajda, Warszawa 2017.

Inne

- Poselski projekt ustawy o zmianie ustawy – Kodeks postępowania cywilnego oraz ustawy – Prawo telekomunikacyjne, druk sejmowy nr 1715/VIII kad., <https://orka.sejm.gov.pl/Druki8ka.nsf/0/E8CEC7BE71903FBFC1258156002D2C8A/%24File/1715.pdf>.
- Stanowisko Rzecznika Praw Obywatelskich z 17 maja 2016 r., <https://bip.brpo.gov.pl/sites/default/files/Wystapienie%20do%20Ministra%20Sprawiedliwosci%20ws%20zwalczania%20mowy%20nienawisci%20w%20internecie%2017.05.2016.pdf>.